

Sobivanje Židov in muslimanov v Magrebu

komparativna urbana perspektiva

UVOD

Tokrat so predmet moje razprave muslimansko-židovski odnosi v Magrebu. O židovskih skupnostih severne Afrike in njihovih povezavah z večinsko muslimansko skupnostjo je bilo napisanih že nešteto besedil. Resnično je literature na to temo toliko, da že sama bibliografija zapolnjuje knjige. Zakaj tako veliko zanimanje za tako majhno manjšino, ki je danes praktično izginila iz Magreba? Moč vezi med Židi in muslimani je dosti večja od napovedi golih števil. Židje so v zavesti njihovega muslimanskega nasprotja močno prisotni, saj oblikujejo bistvenega "Drugega", ki opredeljuje njihovo identiteto. In tudi nasprotna trditev je resnična. Magrebskim Židom so muslimani predstavljali polarno nasprotje, nasproti kateremu so Židje oblikovali svojo značilno identiteto. Pomembno se je spomniti, da so bili v predkolonialnih časih Židje v Magrebu tista manjšina. V nasprotju z arabskim vzhodom, kjer so arabske kristjanske skupnosti preživele vse do danes, je v Severni Afriki krščanstvo po arabski invaziji popolnoma izginilo. S to temo se znajdemo natanko sredi kompleksnega odnosa, ki ima veliko dimenzij - ne le ekonomsko, politično in socialno, temveč tudi psihološko in celo metafizično.

Ko uporabljam besedo "*manjšina*", menim, da moram natančneje opredeliti, kaj pomeni. Govoriti o manjšini ne pomeni govoriti o nepomembnem ali neznatnem elementu v družbi. Nasprotno, magrebska zgodovina pozna trenutke, ko so Židi predstavljali velik segment populacije določenih skupnosti,

116 - Zahodni steber islama - mošeja Hasana II.

kot na primer na tunizijskem otoku Džerba ali pa v maroškem obalnem mestu Esavira v 19. stoletju. Poleg tega so imeli Židje odločilni vpliv na magrebsko družbo, čeprav je bilo njihovo skupno število relativno majhno - malenkost čez pol milijona leta 1948, ko je celotna populacija Magreba štela 25 milijonov. Židovske elite so imele ključne položaje na oblasti in v gospodarstvu, vse tja do točke, na kateri so monopolizirali kar nekaj vitalnih poklicev, kot so bančništvo, obdelovanje zlata in urbana trgovina. Navadni Židje, ki so predstavljali veliko večino, pa so v boju za vsakdanji kruh in v obračanju kolesja trgovine in obrti živeli tako kot muslimanski sosedje. Židje so poživili in obogatili magrebsko družbo in mnoge zgodbe in podobe o njih v ljudski domišljiji, pozitivne in negativne, razkrivajo njihovo osrednjo vlogo v družbenem življenju. Po njihovem odhodu sredi petdesetih let je Magreb postal drugačen in oslavljen. Da bi razumeli magrebsko družbo v vsej njeni kompleksnosti, moramo upoštevati židovski dejavnik, kajti nobene družbe ni mogoče popolnoma razumeti, dokler je ne vidimo iz perspektive vseh njenih članov, vključno s tistimi zapostavljenimi skupinami, ki konstituira-jo njen najšibkejši del, še posebno, če gre za skupino, v kateri imajo osrednjo vlogo Židje.

IZVORI

Kdaj so Židje prispeli v severno Afriko? Na to vprašanje ni lahko odgovoriti. Zanesljivo pa prisotnost Židov v severni Afriki predhodi prihodu islama. Poznavalci verjamejo, da je bil Magreb dom židovske manjšine več kot dva tisoč let. Toda, od kod so prišli, ali iz Palestine ali iz vmesnih prostorov, in kdaj točno so prišli, ostaja skrivnost. Morda so spremljali feničanske

trgovce, ki so postavljali oporišča vzdolž Magrebske obale v 7. stoletju pred našim štetjem, ali so morebiti prispeli pozneje z rimljanskimi kolonizatorji v prvem stoletju pred našim štetjem. Kakorkoli že, odkrito židovsko pokopališče v Gamartu blizu Cartaga kot židovska posvetila na nagrobnih spomenikih v Volubilis v Maroku izvirajo iz tretjega stoletja te ere. Arabske kronike poročajo, da so muslimanske vojske ob vdoru v Magreb v 8. stoletju naleteli na berberska plemena in da so nekatera med njimi prakticirala judaizem. Obstaja tudi legenda o berberski kraljici al-Kahini, domnevno Židinji, ki je svoje ljudstvo popeljala v kljubovalen odpor proti muslimanski invaziji. Vir berberskega judaizma je še ena nerazrešena uganka. Gotovo dejstvo pa je, da je židovska prisotnost v severni Afriki starodavna in močno vezana na zemljo.

Vendar pa ne smemo pozabiti, da je le del severnoafriškega židovstva berberskega izvora. Bolj nedavni prišleki so bili Židje, ki so bili izgnani iz južne Evrope konec 15. stoletja. Ti pregnanci, domnevno jih je bilo kar 250.000, so bili del množice Židov in muslimanov, ki so pred katoliško rekonkvisto bežali na vse konce sredozemskega bazena. Dežele islama so bile v tem kriznem trenutku še posebno gostoljubne. Izobraženi, pismeni in rokodelsko večji Židje iz Španije so pomenila bogat človeški kapital za družbe severne Afrike, ki so jih sprejele. V Magrebu so se španski ali sefardski Židje pomešali med že obstoječe židovske skupnosti. Ne dolgo po tem so začeli prevladovati, vsiljevati svoje zakone, rituale in prakse židovskim skupnostim v mestih, kot so Tetouan, Fez, Tlemcen, Alžir, Tunis, kjer so še naprej govorili španski jezik in nasploh zavračali arabski jezik lokalnih Židov. Sefardski Židje so se držali zase, bogoslužne obrede so opravljali v svojih sinagogah, zavračali so poroko z lokalnimi Židi in nasploh na njih gledali s pridihom kulturne superiornosti. Ta razlika med domačini in pregnanci se je ohranjala skozi stoletja in ponekod, na primer v severnem Maroku, je španski jezik petnajstega stoletja preživel vse do danes.

ŽIDJE POD ISLAMSKIM PRAVOM: AHL AL DHIMA

Židje so bili nedvomno del socialne strukture severne Afrike, toda kakšen je bil njihov pravni status? Kam so verniki islama, "končnega" monoteizma, uvrstili tiste, ki prakticirajo, kakor so dojemali, nepopolno in zgrešeno vero? Muslimansko zavojevanje severne Afrike je ustvarilo problem uvrstitve Židov v islamski okvir. Že v prvih stoletjih islama je obstajalo naraščajoče pravno telo, ki je zadevalo pravni status manjšin. Da bi bolje razumeli mesto Židov v Magrebu, moramo najprej razumeti pravne okoliščine, ki so jim sploh omogočale sobivanje z muslimani.

117 - Sveto mest Moulay Idriss

Islamsko pravo je premagana ljudstva radelilo v dve kategoriji: pogane, ki niso imeli nobene dostojne religije, in monoteiste, kot so Židi in kristjani, znani tudi kot Ljudje Knjige, katerih religije so predstavljale zgodnjo, manj popolno obliko islama. Medtem ko so imeli pogani na izbiro dvoje, spreobrnitev ali smrt, so Ljudje Knjige imeli še tretjo možnost, podreditev. Če so pristali na podreditev, in večina je pristala, so Židje in kristjani smeli prakticirati svojo religijo pod okriljem islama, toda pod določenimi pogoji. S privolitvijo na podreditev so pridobili legalni status *ahl al dhima* ali status "zaščitenih ljudi". Žide v Magrebu so pogosto označevali kot *dhimije*, in to besedo je v arabskih besedilih in uradni korespondenci moč najti dosti pogosteje kot manj spoštljiv termin *jahud*, ki ne vsebuje predstave o kakršnikoli poziciji znotraj islama.

Kakšna je bila drža muslimanov do Židov? Da bi odgovorili na to vprašanje, bomo začeli s *Koranom*, najboljšim virom zgodnje zgodovine islama. Kaj koran pravi o Židih? Problem tiči v tem, da je *Koran* ambivalenten glede tega vprašanja in nanj odgovarja z veliko različnimi glasovi. Enkrat osorno pridiga proti njim, graja njihovo trmasto upiranje islamu, jih nelaskavo primerja z opicami in drugimi bitji, ki so znana po trmoglavosti. Drugič poziva k strpnosti in zadržanosti. Nekateri poznavalci trdijo, da je šlo v koranu za evolucijo mišljenja, ki se je zaradi vztrajanja Židov v zavračanju Prerokovih nauk premikalo od uvidevnega h krutemu. Spet drugi pa menijo, in sama menim, da bolj pravilno, da je bila ambivalenca v osrčju muslimanske države do Židov že od samega začetka. Včasih so muslimani Žide sprejemali, včasih pa so bili nanje jezni, odvisno od okoliščin, razpoloženj in sveta okrog njih.

Vsekakor je imel status podreditve in pokoritve za Žide za posledico določene nevšečnosti, vendar ne do te mere, da bi bili izključeni iz muslimanske družbe. Izvori teh omejitev so po mnenju Bernarda Lewisa izhajali iz zgodnjih let islama, ko so muslimani prvič osvojili prostrana ozemlja in so bili sami neznatna manjšina sredi morja premaganih ljudstev. Muslimani so potrebovali simbolni sistem, ki jim bo pomagal ločiti vladarje od vladanih, verujoče od neverujočih. Sčasoma so se ti simboli kodificirali v pravo. Dhimiji so bili prisiljeni nositi posebna oblačila, klobuke in celo posebna obuvala. Tudi določene barve so bile zanje prepovedane. Ni jim bilo dovoljeno jahati konjev in nositi orožja, njihovi prostori za bogoslužje niso smeli biti grajeni više od mošej. Židje so bili obvezani plačevati poseben

davek, znan kot *džizja*, ki so ga morali plačevati vsako leto. V Magrebu je bilo zbiranje in predajanje davkov običajno odgovornost skupnosti, vsaka skupnost se je morala organizirati, da je opravila to svojo dolžnost. Ko davki niso bili pravočasno plačani, so za to odgovarjali vodje skupnosti. Ponekod so od Židov zahtevali, da so v javnih kopalniških okrog vratu nosili leseno znamenje, da jih ne bi zamenjali za muslimane - oboji so bili seveda obrezani. Sčasoma so od Židov zahte-

118 - Židovsko pokopališče v Marakešu

vali celo, da živijo v ločeni četrti mesta, v skrajni obliki izključitve, ki je židovsko življenje in usodo v Magrebu oblikovala več stoletij. Te restriktivne okoliščine so se ohranjale več stolet - evropski potniki v Maroku v 19. stoletju so z grozo opazovali, kako so si morali Židi sezuvati obuvala in mimo pročelja mošeje hoditi bos. Pravzaprav so postali leitmotiv sobivanjskega odnosa. S tem, ko so praktično izbrisali spomin na druge, bolj pozitivne značilnosti odnosa, so pustili vtis, da so Židje trpeli zaradi teh krutih uredb. Toda zgodovinski zapisi nas oskrbujejo z bolj uravnoteženo predstavo, kot pa včasih dovoljuje sam spomin. Sedaj pa se lotimo vprašanj ureditve življenja, ki sem jih pravkar omenjala, in si oglejmo način, kako je židovsko-muslimansko sobivanje delovalo prostorsko.

SOBIVANJE V MESTU: MELLAH V FEZU IN ŽIDOVSKA ČETRTR TANGERJA

V severni Afriki in na Bližnjem vzhodu so bili Židje pogosto prostorsko ločeni od muslimanov, s čimer se je krepila "razlika", ki jo je vsebovalo islamsko pravo. Židovska četrt mesta se je imenovala *melah* v Maroku, *homa* v Alžiriji in *hara* v Tuniziji. V Maroku so se židovske četrti nahajale v velikih obalnih mestih, v vladarskih mestih, kjer je sultan obdržal navzočnost, in v manjših berberskih mestih v gorah in puščavi. Razlikovale so se po velikosti, od večjih centrov, kot je Fez, kjer se je židovska četrt širila na več kot pet hektar-

jih in je bila miniaturno mesto v mestu, do nekaj majcenih ulic, rezerviranih za Žide, v obzidanih vaseh na jugu. Je bil namen ločenih četrti njihove prebivalce izolirati, varovati ali oboje? Gre za bistveno vprašanje, ki definira kvaliteto židovsko-muslimanskih odnosov v urbanem okolju in način muslimanskega reševanja problema mirnega sobivanja.

Prva, najbolj opazna značilnost židovskih četrti je, da ni dveh popolnoma enakih. Na primer, v Fezu je bila židovska četrt blizu palače, s čimer je krepila predstavo, da so Židje odvisni od sultanove moči in potrebujejo njegovo zaščito, da bi preživel. Zgodovinska dokumentacija temu pritrjuje, kajti prav v trenutkih, ko je oblast odpovedala, je židovska skupnost v napadih utrpela največ. V Tunisu je bila židovska četrt globoko v osrednjem delu mesta, tako da so Židje živeli na strateškem ozemlju nedaleč od osrednje tržnice. Ne glede

119 - Primer sudanske sakralne arhitekture - Timbuktu

na lokacijo je bilo v interesu oblasti, da Žide varuje, da ohranja mir in da zagotovi, da bodo posebni davki, ki so jih Židi plačevali, še naprej odtekali naravnost v vladarske žepe.

Med židovskimi četrtmi severnoafriških mest in evropskimi geti so se delale krivične primerjave, ki so temeljile na ideji, da je ločitev znak izгона. Vendar takšna predpostavka spregleda temeljno razliko med židovsko severnoafriško in evropsko izkušnjo. Kot smo videli, se je v ravnanju z židovsko manjšino islamska kultura radikalno razlikovala od krščanske. Zaščiteni status Židov je omogočal večjo stopnjo izmenjave in odprtosti do mesta, kot je bilo možno v evropskem okolju. Židje so zapolnili pomembne gospodarske niše in so bili popolnoma integrirani v lokalne in regionalne sisteme produkcije in izmenjave. Ena od njihovih vlog je bila vloga posrednika med pridelovalci in potrošniki, ki je zahtevala njihovo svobodno gibanje med mestom in podeželjem. Pravzaprav je bila navidezno zaprta četrt v resnici porozen ovoj, odprt okoliški pokrajini. Na splošno si lahko židovsko četrt predstavljamo kot epicenter vrste koncentričnih krogov, ki prebivalce povezujejo z mestom, s trgovskim področjem in širšo regijo. Židje so vstopali v muslimanski del mesta samo zaradi preživetja in se potem umikali nazaj v svojo enklavo, ki jim je nudila zatočišče in občutek ugodja.

Dve študiji primerov iz Maroka, ki temeljita na moji raziskavi v Fezu in Tangerju, demonstrirata različne oblike, ki jih je prevzelo židovsko-muslimansko sobivanje v urbanem okolju. V rekonstrukciji preteklosti sem uporabila mnoge reference o Židih, ki jih najdemo v zgodovinskih zapisih. Letopisi, uradna korespondenca, pripovedovanja evropskih potnikov in pravna besedila v arabščini in hebrejščini omenjajo življenje v urbanih okoljih in židovsko-muslimanske interakcije. Morda je odveč ponavljati, da so zgodovinske okoliščine oblikovale naravo odnosov med narodi v mestu. Toda mnogi orientalisti so vse socialne fenomene v Magrebu, vključno s fenomenom med-etničnih odnosov, prepogosto razlagali v nespremenljivem in brezčasnem okvirju. Ampak kot bomo videli, so se židovsko-muslimanski odnosi s časom razvijali, od stanja togosti in trajnosti k fluidnosti in spremembam, vse dokler niso sredi 20. stoletja končno dosegli klimaksa.

Naš prvi primer je Fez, kjer so Židje živeli od snovanja mesta v 9. stoletju pomešani z muslimani v starem mestnem centru, medini, znani tudi kot Fas al Bali. Prva resnično ločena židovska četrt v severni Afriki je nastala v Fezu v 15. stoletju poleg novega mesta Fez al Džadid, ki je gostil sultanovo palačo. Postavitev ločene židovske četrti se je zgodila po razdelitvi židovske skupnosti na dvojce zaradi množične spreobrnitve Židov v islam. Splošno znano dejstvo je, da so mnoge "velike" feške trgovske družine, ki danes iz nebotičnikov v Casablanci upravljajo gospodarstvo Maroka, židovskega rodu in še vedno nosijo židovska

120 - San

121 - Kanikombolo

122 - Djenne

imena. Po tem razkolu v 15. stoletju so tistih nekaj preostalih Židov na silo odstranili iz medine in naselili v ločeno, z zidom obdano četrt, ki je imela svoje trge, kopališča in oskrbo z vodo. Ta četrt je nastala na področju, kjer je bilo nekoč močvirje, zato je bila znana kot "melah" ali slana tla. Zatem je vsaka novo zgrajena židovska četrt v Maroku prevzela ime melah. Nekateri zapeljani folkloristi so trdili, da beseda "melah" izhaja iz krvavega dejstva, da so oblasti od Židov zahtevale, da "solijo" glave v boju ubitih sovražnikov, kar morebiti drži, vendar nima nobene zveze s poimenovanjem feške židovske četrti.

Sčasoma so feški Židje razvili posebno identiteto, ki jih je razlikovala - ne le od feških muslimanov, temveč tudi od drugih židovskih skupnosti severne Afrike. Židje so v Fezu, ki je imel izredno pozicijo osrednje točke izmenjave med Saharo in obalo, zaradi česar je bil pomemben in uspešen trgovski center, prevzeli posebno gospodarsko vlogo. Roger LeTourneau pri opisovanju intenzivne gospodarske dejavnosti mesta ob prelomu prejšnjega stoletja opaza, da je imela v feškem gospodarstvu osrednji pomen proizvodnja sukna. Židje pa so bili za to industrijo osrednjega pomena. Ena od posebnosti feške tekstilne industrije je

bila proizvodnja sukna, pretkanega s fino zlato nitjo. V specializirani izdelavi te niti so imeli židje monopol, v katerem so zaposlovali mnoge člane skupnosti, vključno z ženskami. Židovski rokopis iz 19. stoletja pravi, da je bilo prek 300 mož in žena *melaha* zaposlenih v proizvodnji kovinske niti, to pomeni, da je bil to najpomembnejši židovski poklic. Bil je tesno povezan z vrsto drugih luksuznih obrti, kot so izdelovanje ročnih torbic, sedel, zapreg, pasov in obuval. Sukanje in zapredanje kovine in svile v vrvi-

123 - Vaska mošeja v Fokoloreju

co je bilo žensko delo in se je dogajalo doma, tako da so lahko ženske obenem opravljale še druga domača opravila. Druge obrti *melaha* so bile krojaštvo, predvsem vojaških uniform za palačo, izdelava zapreg za kraljevo konjenico in predelava dragocenih kovin v različne predmete, od preproste železnine do izbranih zapestnic in težkih zlatih pasov. Večino teh proizvodov so delali za palačo. Po mnenju sultana in njegovih spremljevalcev je židovsko delo predstavljalo pomemben vir, ki ga je bilo vredno varovati.

Sama židovska četrt je bila organizirana za učinkovito proizvodnjo in za udobno življenje. Delavnice so bile v pritličjih hiš v četrti, tako da obrtniki niso imeli daleč do službe. Življenje v melahu je bilo s pekarnami, javnimi kopališči, trgi in bližnjimi sinagogami skoraj popolnoma neodvisno. Bogati in revni Židje so se sicer družili na ulicah, toda njihove hiše so bile v različnih predelih četrti. Zelo bogati so živeli na glavni ulici v zgornjem delu četrti, delavski razred pa kot po navadi naprej po hribu navzdol.

Poleti 1998 sem vodila delavnico za študente arhitekture MIT in Harvarda, v kateri smo študirali feški melah, ki ga sedaj v večji meri naseljujejo revni muslimani, ki so pred nedav-

nim prišli s podeželja. Podroben pregled načrtov in konstrukcij židovskih hiš je pokazal, da so se le malo razlikovale od muslimanskih dvojniov v medini in tudi gradbene metode so bile iste kot pri muslimanskih hišah. Muslimanski viri pravijo, da so gradbene projekte v *melahu* nadzorovali muslimanski stavbeniki in da so tudi fina dekorativna ročna dela opravljali muslimani. Gre za vzorec, ki je bil opažen tudi v mestih arabskega vzhoda. Razen v Jemnu, kjer je židovske hiše z lahkoto opaziti, saj so morale biti nižje od muslimanskih stavb, sicer pa je povsod po islamskem svetu prevladovala težnja integracije židovskih in islamskih gradbenih stilov.

V mediteranski regiji je najpomembnejši pokazatelj razlik med židovsko in nežidovsko četrtjo večja gostota. Omejitve zazidalnega prostora so pogosto pomenile, da so transformacije, podrazdelitve in vertikalni dodatki dosegali patološke ravni, podobno kot beneški geto, kjer so hiše grajene druga na drugo. Vendar je ta razlika v Fezu manj opazna. Zgodovinsko gostoto naseljenosti *melaha* je težko določiti, toda zdi se, da se ni silno razlikovala od gostote naseljenosti v muslimanskem delu mesta. Zgodovinski dokumenti pravijo, da so periodična pomanjkanja in epidemije grozljivo pogosto pobijale obsežne deleže prebivalstva, židovskega

124 - Notranjost mošeje v kasbi pri Tinerhiru

in muslimanskega, in tako pomagale razrešiti pritisk na življenjski prostor. Še leta 1901 je epidemija malarije zredcirala populacijo feškega *melaha* za tretjino. Francoski obiskovalec Feza leta 1904 je komentiral, da je “*melah* ravno tako *umazan in slabo vzdrževan kot preostali del Feza*”, s čimer je dal slutiti, da gostota naseljenosti in zdravstvene razmere v židovski četrti verjetno niso nič slabše od preostalega, muslimanskega dela mesta.

Na vprašanje o stopnji medsebojne pomešanosti Židov in muslimanov v mestu se ne da odgovoriti. V Fezu je imela peščica Židov trgovine v medini, drugi pa so po opravkih v medino prihajali vsak dan. Privrženost strogemu kodu obnašanja je Židom navadno omogočala prehod skozi muslimanski del mesta brez nadlegovanja, toda pot je bila polna napetosti. Ko je Žid enkrat zapustil varnost židovske četrti, se je počutil ranljivo in je bil oprezen. Muslimani so v *melah* vstopali po volji. Ko je v predprotektoratski dobi musliman zbolel, je šel po zdravstveni nasvet v *melah*. Če je potreboval pismo, napisano v tujem jeziku, ali je želel brati tuj časopis, se je moral posvetovati z Židom. Če se je želel udeležiti nedovoljenih, v medini prepovedanih dejavnosti, kot na primer pitja alkohola, hazardiranja ali celo prostitucije, je lahko šel v *melah* in tam potešil svoje želje. Toda v splošnem se je mešanje med tema dvema skupinama ohranjalo na minimumu.

Čeprav sta se skupini fizično držali vsaka zase, sta imeli skupni posebni niz občin vrednot. Ljudje iz Feza, Židi in muslimani, so znani po moralni pravičnosti in spoštovanju preteklosti. Imajo skupen pogled, določeno držo do življenja, niz skupnih izkušenj. Vedno prisoten boj pa je ohranjaval ravnotežje med podobnostjo in različnostjo, to je pomenilo, da

so bile ovire, ki so ločevale ti skupini drugo od druge, še posebno pomembne. Židovi, ki so obkrožali melah, so pomenili tako metaforično kot fizično delitev, saj so mentalno ločevali dve skupnosti, ki sta soglašali s sobivanjem, ne pa tudi z asimilacijo. Da bi bil dogovor istočasno podoben in različen, je bil podkrepjen s kompleksnimi čustvi, ki so vključevala sovražnost in tudi odobravanje, privlačnost in tudi zavračanje, strpnost in tudi zlonamernost. Ta ambivalentna čustva so tvorila ozadje za nenapisano družbeno pogodbo, ki je dovoljevala, da so Židje uspevali, muslimani pa so jih sprejemali pod ideološko sprejemljivimi pogoji. V predkolonialnem Fezu, kjer so bili Židje edina nemuslimanska manjšina, so Židje in muslimani postali zrcalne podobe, saj so oboji izpeljevali svojo identiteto in samopodobo skozi priznavanje drugega. Židje so v tej družbi igrali odločilno vlogo, ne le kot materialni vir, temveč tudi kot psihološka in moralna referenca, ki je zakomplicirala, obogatila in zapolnila značilen karakter feške urbane izkušnje.

Naš drugi primer je mesto Tanger, kjer so pravtako prebivali Židi, vendar v popolnoma drugačnih razmerah kot Židje v Fezu. Židovska skupnost v Tangerju je bila bolj sodobna, saj je nastala šele ob koncu 18. stoletja. Izvorno jedro je predstavljalo nekaj družin, ki so se preselile iz Tetouana, kjer je bilo dosti večje židovsko središče. Židje so začeli uspevati zaradi posebnih okoliščin mesta. Gospodarstvo Tangerja je cvetelo zaradi močnega povečanja zunanje trgovine, v kateri so Židje prevzeli aktivno vlogo posrednikov. Do leta 1860 je populacija Židov dosegla število 4000, to je predstavljalo skoraj tretjino mestne populacije. Sukno je bilo glavna opora feškega gospodarstva, prenos dobrin, ljudi in denarja pa so bili glavni posli Tangerja, in Židje so bili večji v vseh treh. Peščica židovskih bankirjev, ki so poslovali iz majhnih trgovskih lokalov na glavni ulici, je s kompleksnimi in natančnimi zamenjavami ene valute v drugo omogočala nenehen pretok denarja brez pomoči računalnikov ali dnevnih tečajev. Židovski tolmači, ki so delali kot prevajalci za diplomate in bankirje, spreminjali španščino v francoščino, v italijanščino, v arabščino in včasih celo v hebrejščino, so ustvarili pravi jezikovni babilon. Židovski nosači so razkladali ladje, židovski slugi so delali v hotelih, ki so se pojavili čez noč, da bi prenočili turiste, kot je bil Mark Twain ali Edmundo de Amicis, ki so odkrivali Afriko na ulicah Tangerja. Skratka, Židi so postali del malodane vseh aspektov lokalnega gospodarstva.

Kakor so feški Židje in muslimani živeli ločeno, tako so bili Židje v Tangerju integrirani v strukturo mesta. Tam ni bilo nobene ločene, z židom obdane židovske četrti in noben predel mesta se ni imenoval "melah". Večina židovskih sinagog je bila koncentrirana na eni izmed manjših ulic, imenovani Calle de sinoga ali Ulica sinagog, ki se je nahajala blizu glavne prometne ulice. Toda sinagoge so se gradile tudi drugod po mestu. Židje so živeli povsod, v medini, ob maroških muslimanih, Špancih, Francozih, Italijanih, Maltežanih, Afričanih, Alžircih in Korzičanih, ki so tako ustvarili večjezično in hibridno populacijo tega mejnega mesta. Kozmopolitanska narava mesta je prebivalcem nudila izkustvo raznolikosti sveta, ne da bi jim bilo za to treba daleč od doma. Ta posebna kvaliteta Tangerja je s širjenjem perspektive, izzivanjem predstav o osebni identiteti ter prisiljevanjem v inovativnost in eklektičnost pri izgradnji osebnosti oblikovala karakter prebivalcev.

Navkljub tej odprtosti in mešanju so se dvoumnosti muslimansko-židovske dialektike obdržale. Ulica sinagog ni pomenila nevtralnega prostora, temveč je bila značilno židovski prostor, s katerim se je dokazovala etnična ekskluzivnost v srcu muslimanskega mesta. Lahko bi rekli, da je Ulica sinagog poustvarjala prostorska nasprotja, ki so bila implicitna v položaju Židov v Tangerju: samozavestna in podložna, odkrita, a skrita, avtonomna, vendar odvisna. Tangerski melah ni bil tak kot feški melah, ki je bil jasno zaznamovan v prostoru, temveč je bil bolj melah domišljije, ki je čudno kvaliteto muslimansko-židovskih odnosov v Tangerju prevedel v prostorske pojme. To je bil odnos, v katerem so bili Židje vplivni, vendar pozorni na nevarnost šopirjenja s to vplivnostjo. Muslimani so z molčečim priznavanjem židovskega

125 - Grobnica marabuja

primata v trgovskem življenju mesta sprejeli to židovsko namestitev v srce medine. Koncept melaha je bil nujno potreben za Žide in muslimane v Tangerju ter za Žide in muslimane v Fezu, saj je vsaka skupina svojo identiteto gradila na izključevanju druge. Ulica sinagog je tako pomenila kompromis med izolacijo in integracijo: za muslimane je bila ulica dovolj zaprta, da je zagotavljala nevidnost židovskega bogočastja, medtem ko je bila za Žide dovolj odprta, da je preprečevala strah pred tesnobo. Nevidni *melah* Tangerja je bil s premikanjem konceptualne podlage, ki se je odpirala in zapirala, sprejemala kot tudi zavračala, propusten. Židovska skupnost v Tangerju je lahko postala fizično vpletena v urbano strukturo, podobno kot so se Židje lahko vtkali v tangersko družbo, odkrito, ampak pod budnim očesom.

To sta torej dva modela urbanega sobivanja Židov in muslimanov v Maroku, ki dopuščata razmišljanje o naravi muslimansko-židovskega sobivanja v Magrebu nasploh. Dovolite mi samo še nekaj sklepnih misli.

Prvič, iz povedanega jasno izhaja, da so gospodarske okoliščine v veliki meri določale naravo muslimansko-židovskih odnosov. V Fezu so Židje zasedli ozko, a pomembno nišo proizvodnega sektorja, odnosi med skupinama pa so bili visoko formalizirani. V Tangerju je bil status Židov dokaj drugačen. V gospodarstvu so bili povsod prisotni in odnosi so bili fluidni, spreminjajoči se, o tem se je nenehno razpravljalo. Gre za odločilno razliko. V Fezu so bili Židje klasični “*drugi*”, medtem ko v Tangerju niso igrali te vloge. Namesto tega so bili del kompleksnega mozaika “*drugih*”, ki jih je soočala, kooptirala in nadzorovala muslimanska oblast. Židje so predstavljali le majhen delček večjega problema upravljanja z razno-

126 - Družinski božični oltar

likostjo v naglo evropeizirajočem se mestu. Seveda ta problem ni bil nikoli rešen, ker so evropske sile kmalu prevzele in strmoglavile muslimansko vladanje. Ko se je to zgodilo, so se Židje na hitro znebili preostalih brazgotin podrejenosti, ki jih je bremenila dolga stoletja.

Drugi vpogled zadeva prostor in njegovo vlogo pri definiranju etnične identitete. Videli smo, kako so se Židje, tudi ko v to niso bili prisiljeni, poskušali uveljaviti na določenem prostoru v muslimanskem mestu. Običajno se to ločevanje razume kot izraz židovske paranoje ali nežidovske zavrnitve ali pa kot kombinacija obeh. Magrebska izkušnja pa napeljuje na dodatno, novo razumevanje situacije, ki izhaja iz razumevanja židovskega separatizma, kot pozitivne izpovedi židovske identitete. Celo v Fezu, kjer je bil pojav melaha prvotno občuten kot kazen, so se Židi naučili ceniti izkustvo ločenega življenja v svoji lastni pluralnosti in gledati na to kot na bistvo ohranjanja posebne židovske kulture. Židje so na koncu

melah sprejeli kot pristan in zavetišče in so se mu odpovedali šele pod pretvezo lažnih evropskih obljub svobode in izraelskega enako zapeljivega klica po absolutni židovski pluralnosti.

S tem sem se prebila do zadnje točke, ki govori o smrti židovskih četrti v severni Afriki in njenem vplivu na muslimansko-židovske odnose.

S porastom evropske prisotnosti v severni Afriki v 19. stoletju so se najbolj okoristili Židje. Z *mission civilisatrice* je francoska kolonialna sila prinesla nove šole, nove navade in nove okuse, ki so jih Židje privzeli dosti hitreje in lažje kot muslimanski dvojniki. S hitrim premikanjem po poti modernosti so severnoafriški Židje zavrgli še zadnje sledi podrejenega statusa, ki ga je vsiljevala pogodba o *dhimi*. Leta 1900 je bilo v Tangerju težko ločiti Žida od Evropejca. Skupaj z novim občutkom svobode je prišla tudi želja po izselitvi iz *melaha* in integraciji v nov referenčni okvir, ne muslimanski, temveč evropejski, navdan z evropskimi okusi in vrednotami. Toda tudi ta poteza se je izkazala za problematično, saj so Magrebski Židje ugotovili, da ne bodo mogli nikoli postati Evropejci, ne v kolonialni severni Afriki in še posebno ne v Evropi. Židovska dimenzija je tako ostala del njih, kot opredeljujoči element njihove socialne osebe. Kot piše tunizijski židovski pisatelj Albert Memmi, je Žid izkusil "*dvojno zavrnitev*", najprej kot pobeg iz zatiralne muslimanske družbe, potem pa še zavrnitev evropske družbe.

Posledično je bila kolonialna era v Magrebu priča trojnemu boju, v katerem se je stara dialektika med Židi in muslimani transformirala v novo dinamiko, ki temelji na zlohodem trikotniku. Enkrat je bil Žid nasproti muslimanu in Evropejcu. Drugič sta bila Žid in Evropejec nasproti muslimanu. Te permutacije so bile včasih nejasne, vendar je rezultat jasn: trajna židovsko-muslimanska sovražnost, ki je oslabila vezi, ki so nekdaj Židom in muslimanom omogočale skupno skupnostno identiteto. Ta čudni in destruktivni proces pozabljanja se je nadaljeval v prvem delu 20. stoletja, vse dokler ga niso pripeljali do vrhunca dramatični dogodki v Palestini, ki so židovsko-muslimanske odnose dokončno razbili. Tudi levantinsko soočenje med Arabci in Židi je razprostrlo temno senco nad Magrebom, ki je zasenčila in celo izbrisala posamezne spomine na stoletja dolgo sobivanje muslimanov in Židov. Pravitako ni bilo v interesu nobene od političnih moči, razen Maročanov, da bi poskušala ponovno oživiti spomin na to sobivanje. To je le ena od mnogih tragedij sedanjih razmer in prav gotovo ne ena od najmanj bolečih.

Prevedla Mateja Zobarič